

ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ 1 ТОМУ ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Голова редакційної колегії — В. М. ЛОКТЕВ

П. І. АНДОН (заступник голови редакційної колегії),
А. М. КИРИДОН (заступник голови редакційної колегії),
О. М. БЕРЕЗОВСЬКИЙ (відповідальний секретар)

Члени редакційної колегії:

А. Ф. БУЛАТ, В. А. ВЕРГУНОВ, В. М. ВОРОНА, П. Ю. ГРИЦЕНКО,
В. П. ГОРБАТЕНКО, В. Т. ГРІНЧЕНКО, О. М. ГУЗЬ, М. Г. ЖЕЛЕЗНЯК,
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ, М. Т. КАРТЕЛЬ, О. В. КИРИЛЕНКО,
С. В. КОМІСАРЕНКО, Т. С. КРАЙНІКОВА, О. Н. КУБАЛЬСЬКИЙ,
Ю. І. КУНДІЄВ, Р. М. КУШНІР, В. П. КУХАР, Е. М. ЛІБАНОВА,
Л. М. ЛОБАНОВ, О. М. ЛЮБОВЕЦЬ, С. В. МЕЖЖЕРІН, В. В. МОРГУН,
І. М. МРИГЛОД, О. С. ОНИЩЕНКО, С. П. ПАВЛЮК,
О. М. ПОНОМАРЕНКО, О. О. РАФАЛЬСЬКИЙ, Л. Г. РУДЕНКО,
А. М. САМОЙЛЕНКО, В. А. СМОЛІЙ, Ю. М. СОЛОНІН, М. В. СТРИХА,
П. П. ТОЛОЧКО, Є. А. ХАРЬКОВЩЕНКО, С. Б. ШЕХУНОВА,
М. Ф. ШУЛЬГА, Я. С. ЯЦКІВ

НАУКОВО-РЕДАКЦІЙНА РАДА ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Голова науково-редакційної ради — В. М. ЛОКТЕВ

Члени науково-редакційної ради:

Я. М. ГАДЗАЛО, Л. М. ГРИНЕВИЧ, Л. В. ГУБЕРСЬКИЙ, І. М. ДЗЮБА,
М. З. ЗГУРОВСЬКИЙ, І. М. КОВАЛЬ, В. Г. КРЕМЕНЬ, В. П. МЕЛЬНИК,
С. В. МЕЛЬНИЧУК, О. І. НАЛИВАЙКО, Б. Є. ПАТОН,
О. В. ПЕТРИШИН, М. В. ПОЛЯКОВ, В. І. ЦИМБАЛЮК, А. В. ЧЕБИКІН

ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

1
ТОМ
А — Акц

Київ
Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво»
2016

УДК 030 (477)
ББК 92 (4 УКР)
В27

«Велика українська енциклопедія» — перше за доби незалежності універсальне багатомне енциклопедичне видання з усіх галузей знань.

У стислій і доступній формі представлено найвидатніші події та постаті світової історії, науки, культури; інтерпретовано найважливіші відкриття людського розуму і витвори людських рук, суспільні інституції та господарські структури, що вплинули на долю народів; відображено рух політичних і культурних ідей та динаміку наукових уявлень. Україна постає не лише органічною складовою частиною багатоманітного світу, а й суб'єктом його інтерпретації.

Видання призначене науковцям, студентам, школярам, а також усім, хто цікавиться енциклопедистикою.

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою «Українська книга» 2016 року.

Усі права застережено. Передрук дозволяється лише за згодою редакції.

ISBN

© Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво», 2016

ВІД ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Енциклопедичні видання концентрують, систематизують й уявляють знання, систему цінностей, духовний потенціал і часово-просторовий континуум певного суспільства чи історичного періоду. Роль енциклопедій національного рівня (а з-поміж них й універсальних) актуалізується в періоди трансформаційних зламів, історичних, суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень, пошуку та утвердження нових ідентичностей. Наявність національної енциклопедії універсального типу є вагомим елементом престижу й авторитету держави, мірилом розвиненості суспільства та його культури, цивілізаційного рівня нації. У такому контексті постає **ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ (ВУЕ)** — універсальна національна енциклопедія, в центрі якої — український світ, ментально розімкнений до інокультурних надбань.

Ідея видання універсальної енциклопедії в Україні визріла в середовищі академічної інтелігенції ще наприкінці 1990-х років. Уперше цю ідею оприлюднено на Загальних зборах Національної академії наук України 6 квітня 2001 р. (доповідь І. Дзюби «Національна енциклопедія України — пріоритетний проект XXI ст.»). Однак втілення задуму затяглося.

Проект ВУЕ започатковано Указом Президента України за № 1 від 2 січня 2013 р. «Про Велику українську енциклопедію» (видання ВУЕ планувалося здійснити упродовж 2013–2020 рр.). Для реалізації проекту цим документом передбачалося створення Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво імені М. П. Бажана» шляхом реорганізації Державного підприємства «Всеукраїнське державне спеціалізоване видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана» та «Головної редакції Зводу пам'яток історії та культури України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана». Згодом Указом Президента України від 12 січня 2015 р. за № 7 «Питання підготовки та видання Великої української енциклопедії» внесено зміни до попереднього Указу Президента України від 2 січня 2013 р. № 1, зокрема, пролонговано термін підготовки багатотомного видання до 2026 р.

Від часу виходу в світ останніх томів українських універсальних енциклопедій минули десятиліття. Йдеться про такі знакові багатотомні видання, як «Енциклопедія українознавства» (загальна частина — 1949–1952 рр.; словникова частина — 1955–1989) та багатотомну «Українську радянську енциклопедію». УРЕ видано Головною редакцією «Української радянської енциклопедії» (головний редактор — Микола Бажан): упродовж 1959–1963 вийшли тт. 1–16; в 1965 — т. 17 «Українська Радянська Соціалістична Республіка». Друге видання (в 12 т. 13 кн.) виходило друком упродовж 1976–1985 рр. Універсальні та галузеві енциклопедії, створені й видані в Україні в різний час, становлять не лише історичну та джерелознавчу цінність, а й хочуть залишатися актуальними в науковому та інформаційному плані. Важко переоцінити інтелектуальну спадщину українських енциклопедистів різних поколінь: П. Беринди, М. Бажана, В. Кубійовича, М. Максимовича, В. Маркуся, Б. Патона, І. Раковського та ін.

Однак змінюється світ — змінюються й книги. За ці роки постає Українська незалежна держава, радикально змінилося суспільство — замовник енциклопедії, а отже, змінилися й вимоги до принципів укладання таких видань, передусім, до змісту певних циклів знань, їх тлумачення та подання. На початок XXI ст. зусиллями багатьох видавництв та

академічних установ уже підготовлено й видано низку профільних енциклопедій, що засвідчило стійкий інтерес до різноманітних видань енциклопедичного формату. Зокрема, вийшли друком спеціалізовані енциклопедії: «Географічна енциклопедія» (тт. 1–3), «Екологічна енциклопедія» (тт. 1–3), «Енциклопедія етнокulturознавства» (у 8 т.), «Українська мова», «Енциклопедія історії України» (тт. 1–10), «Музична енциклопедія» (тт. 1–3), «Юридична енциклопедія» (у 6 т.), «Енциклопедія банківської справи України» за редакцією В. С. Стельмаха (К., 2001); «Медична енциклопедія» (К., 2001), укладена П. Червяком; «Енциклопедія водного господарства, природокористування, природовідтворення, сталого розвитку» (К., 2006) А. В. Яцика і В. Я. Шевчука; «Енциклопедія електронних мас-медіа» (К., 2006) І. Г. Мащенко; «Енциклопедія законодавства» (К., 2003); двотомна «Енциклопедія мембран» (К., 2005) М. Т. Брика; науково-популярна «Енциклопедія морів» (О., 2000) Р. М. Короткого; «Енциклопедія моральності» (К., 2003) та ін. Триває видання «Енциклопедії сучасної України». Поява фундаментальних багатотомних енциклопедій значно розширила потенційний категоріально-понятійний апарат, що уможливило аналіз динаміки конкретних галузей науки, нових тенденцій та актуальних напрацювань. Новітні енциклопедії з різних наукових галузей підготували надійне підґрунтя для створення сучасної універсальної національної енциклопедії.

Енциклопедія — це коло знань; циклічне навчання, виховання. Саме так перекладається грецький етимон *ἐγκύκλιος παιδεία*, а отже, вказує на такі засадничі ознаки цих видань, як навчальний, виховний, просвітницький характер, системність (циклічність) уміщених у них знань. У межах цієї традиції книготворення «Велика українська енциклопедія» систематизує різноманітні за тематикою сучасні достовірні відомості. Вона адресує ці знання найширшому читацькому загалу в стислій і доступній формі, зручному для користування форматі, адекватному модерному розвитку інформаційних технологій. Зреалізувати це вдалося завдяки українським інтелектуалам, які долучилися до проекту ВУЕ як автори, редактори, рецензенти.

Розробка основної концепції ВУЕ ґрунтувалася на сукупності фундаментальних ідей та засад створення багатотомного універсального видання. Відомо, що концепція конкретизує типологічні параметри майбутнього видання, акумулює його задум і завдання, загальні принципи підбору й організації матеріалу. Основою концепції ВУЕ стала україноцентричність. За усталеною для універсальних енциклопедій традицією, частка власне національного матеріалу у ВУЕ становитиме не менше третини обсягу видання.

Концептуально «Велика українська енциклопедія» передбачає створення не лише сучасного компендіуму людських знань на виробленому досвідом провідних національних універсальних енциклопедій рівні, а й систематизацію та репрезентацію в зрозумілому й доступному вигляді (друкованій та електронній версіях) напрацювань попередніх поколінь. Водночас концепція «Великої української енциклопедії» зорієнтована на сучасне наукове осмислення картини світу, історії людської цивілізації, внеску в неї українського народу. У ній представлено найвидатніші події та податі світової історії, науки, культури, мистецтв, інших сфер людської діяльності; інтерпретовано найважливіші відкриття людського розуму і витвори людських рук, суспільні інституції та господарські структури, що вплинули на долю світу і народів; відображено

рух політичних і культурних ідей та динаміку наукових уявлень. Також відображено докорінні зміни в політичній карті світу, сучасні вчення в галузі природничих наук, філософії, історії, політології, соціології, культурології, естетики тощо. Україна постає не лише як органічний складник цієї інтелектуально інтерпретованої картини світу, а й суб'єкт інтерпретації. Адже цю енциклопедію творили українські фахівці як самостійний інтелектуальний продукт, освоюючи досягнення світової науки і техніки, сучасні методології і, таким чином, репрезентуючи здатність українства запропонувати власний оригінальний внесок у спільний процес пізнання та самопізнання людства.

Робота над проектом ВУЕ розпочиналася з укладання словника «Великої української енциклопедії». Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» на початку діяльності звернулася до науковців та широкої громадськості долучитися до обговорення проекту зі створення універсальної енциклопедії. У процесі укладання словника взято до уваги досвід створення універсальних енциклопедій, зокрема «Большой советской энциклопедии», «Української радянської енциклопедії», «Енциклопедії українознавства» за редакцією В. Кубійовича, «Енциклопедії сучасної України» та інших енциклопедичних проектів. Крім вітчизняного досвіду, предметом аналізу стала практика формування словників енциклопедій за кордоном, що, зокрема, дало змогу поповнити тематичні словники ВУЕ інформацією про світові науково-технічні, мистецькі, спортивні та інші досягнення.

Проект словника ВУЕ мав численні варіанти. Після тривалого опрацювання його було розіслано представникам усіх галузей знань. Для формування тематичних словників вироблено базові критерії відбору гасел. Редакція вважала, що універсальна енциклопедія має розкривати сутність усталених і поширених категорій і понять, тож при формуванні реєстру дотримувалася межі між спеціальними і вузькоспеціальними термінами.

До укладання словників з окремих галузей наук активно долучилися відомі дослідники, фахівці академічних установ НАН України, викладачі провідних вітчизняних вишів, а також закордонні науковці. Ознайомившись із реєстрами наукових термінів, вони пропонували критерії їх відбору та категоризації, пропонували поповнити або вилучити ті чи ті гасла. Кожен із тематичних словників ВУЕ проходив фахову експертизу, так що тривала копітка робота. Колектив ДНУ «Енциклопедичне видавництво» взяв до уваги надані пропозиції. Результатом спільної праці стало видання словника «Великої української енциклопедії»¹ — реєстру гасел (розташованих за алфавітним принципом) із дефініціями, тобто стислими визначеннями понять, які відображають істотні ознаки предметів чи явищ. Опублікований словник став важливим методичним інструментом, що дав змогу упорядкувати масив гасел, унормувати категоріально-понятійні системи, сформувати схеми статей для енциклопедії. Звісно, це пілотний проект. Адже, з огляду на те, що визначення понять є варіативними, як і методичні підходи до структурування дефініцій, окремі гасла потребують подальшого доопрацювання й узгодження (передусім терміни, що мають кілька значень, а також ті, що є міждисциплінарними).

Авторський колектив усвідомлює, що укладання реєстру гасел і формування контенту томів універсальної енциклопедії повинно спиратися на досягнення різних наук, новітню методологію, широкий спектр категорій і підкатегорій різного порядку тощо. Адже будь-яка універсальна енциклопедія, також і ВУЕ, виконує функцію науково-популярного довід-

ника, тож її словник повинен бути цілісною системою понять і термінів. Принциповим при укладанні реєстру автори вважали те, що будь-який термін не існує поза цілісною системою понять, має змістову підпорядкованість відповідній науковій теорії або концепції та логічні зв'язки з іншими поняттями й термінами. Такої ж думки дотримувалася й редколегія ВУЕ.

Базовими для критеріїв відбору гасел визначено загальні принципи: «загальне — конкретне», «важливіше — менш важливе» для відповідної галузі знань і діяльності. Крім того, відбір здійснено за такими критеріями:

- поширеність і сталість уживання — відбір з огляду на частоту й тривалість використання термінів у відповідних наукових сферах;
- актуальність — відповідність терміна останнім тенденціям і новаціям розвитку того чи того наукового напряму та потребам суспільства;
- пояснювальний потенціал — спроможність терміна до аналітичної інтерпретації, класифікації понять, явищ, подій певної галузі науки й відповідних їй сфер практичної діяльності;
- організаційний і методологічний потенціал — належність до родової чи видової категорії та кількість похідних термінів, що визначає місце терміна в межах терміносистеми;
- історичне значення — по-перше, значення терміна в становленні певної галузі науки; по-друге, роль, яку він відіграє в збереженні здобутків української енциклопедистики (у зазначеному випадку йдеться про залучення термінів, виокремлених та внесених до попередніх вітчизняних універсальних енциклопедичних видань (УРЕ, ЕСУ, УСЕ тощо) та галузевих енциклопедій).

На основі зазначених методологічних принципів у межах кожної наукової галузі розроблено родове дерево понять, до якого ввійшли такі групи термінів:

- *основні* — основоположні поняття теоретичної конструкції, які складають ядро терміносистеми;
- *базові* — загальнонаукові поняття, які використовуються і в інших галузях знання;
- *похідні* — видові чи аспектні різновиди основних і базових понять;
- *запозичені* із суміжних галузей знань, але тісно пов'язані з теоретичною конструкцією даної галузі.

Важливим складником енциклопедичного контенту є біографістика. У біографічному блоці ВУЕ подано статті про видатних українських та зарубіжних громадських, політичних, військових діячів, учених і винахідників, митців і спортсменів. Відповідні гасла відібрано за такими критеріями: місце особи в державно-політичних процесах, важливість її внеску в розвиток науки, техніки, літератури, мистецтва, суспільного життя. Взято до уваги також популярність того чи того діяча, зацікавленість його творчими досягненнями, а не лише наявність офіційних або почесних звань, премій, нагород. Критеріям відбору персоналій та особливостям редакторської підготовки біографічних статей присвячено окремий розділ методичних рекомендацій, розроблених співробітниками ДНУ «Енциклопедичне видавництво»².

«Велика українська енциклопедія» — перший в незалежній Україні універсальний звід знань. ВУЕ планується як багатотомне видання, що міститиме понад 80 тисяч гасел. Значна їх частина вводиться в енциклопедичний обіг уперше. В енциклопедії подано поняття і категорії усіх галузей знань.

² Методичні рекомендації з підготовки, редагування та оформлення статей до Великої української енциклопедії (проект) / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. — К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. — С. 71–84.

¹ Велика українська енциклопедія. Словник. — К. : ДНУ «Енциклопедичне видавництво», 2015. — 1492 с.

Підставним при укладанні універсальної енциклопедії у друкованому та електронному варіантах є положення, що загальний реєстр гасел ВУЕ не є жорстко усталеною конструкцією. У процесі створення енциклопедії наповнення словника постійно зазнаватиме змін, зумовлених появою нових термінів і визначень та актуальної інформації. Ще більш мобільними є словник і текст портальної версії, яка уможливорює максимально швидке оновлювання інформації.

Серед авторів статей першого тому ВУЕ — широке коло фахівців із різних галузей знань багатьох академічних установ, вишів, державних інституцій. Є і відомі фахівці, і нові імена. Дякуємо усім, хто не залишився байдужим і долучився спочатку до реалізації проекту.

Перший том «Великої української енциклопедії» виходить за програмою «Українська книга». Головна редакційна коле-

гія, Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» глибоко вдячні державним установам, науковим колективам, окремим дослідникам, а також усім, хто долучився до обговорення словника й створення першого тому «Великої української енциклопедії».

Запрошуємо до подальшого осмислення теоретичних та концептуальних засад підготовки енциклопедичних видань, обговорення проблем категоризації, критеріїв відбору, вдосконалення інструментарію, ймовірних перспектив вітчизняної енциклопедичної традиції, інших проблем сучасної енциклопедистики. Головна редакційна колегія, Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» будуть вдячні читачам за відгуки й побажання у зв'язку з виходом першого тому «Великої української енциклопедії», візьмуть їх до уваги при підготовці наступних томів.

ЯК КОРИСТУВАТИСЯ ВЕЛИКОЮ УКРАЇНСЬКОЮ ЕНЦИКЛОПЕДІЄЮ

Усі статті у «Великій українській енциклопедії» (ВУЕ) розміщено за алфавітом.

Назви статей (гасла) сформульовано у формі, яка стисло визначає тему, предмет конкретної статті; вони складаються зазвичай з одного, двох, трьох слів; виділені напівжирним накресленням. Однослівні назви статей наведено переважно у формі іменника в однині, наприклад: «Абазур», «Автобус», «Антологія», «Байка», «Басейн». Гасла у формі множини подано в таких випадках: 1) коли це відповідає загально-вживаній науковій термінології («Абсолютні права», «Агранулоцити», «Альгачичи», «Бананові»); 2) якщо доцільно висвітлити кілька схожих подій, що відбулися в одному місці («Австро-італійські війни», «Європейські угоди», «Німвегенські мирні договори»); 3) у статтях про течії, організації, групи («Жирондисти», «Пресвітеріани», «Філострати»), історикоетнічні поняття, назви народів («Азербайджанці», «Варяги», «Гуни»), династії, родини («Аведикови», «Бурбони», «Романови»).

У назвах статей, що складаються з кількох слів, на першому місці — головне за значенням слово. Тому звичайний порядок слів може бути змінено, щоб ключове слово, яке несе на собі логічний наголос і виражає зміст статті, стояло на першому місці. Якщо назви статей складаються з іменника і прикметника, на першому місці здебільшого — іменник («Абсентеїзм земельласницький», «Авантюризм політичний»). Прикметник на першому місці стоїть тоді, коли він разом з іменником становить єдине усталене поняття («Абсолютна величина», «Аграрне право»), усталений термін («Австралійські морські леви») або на прикметник падає логічний наголос, що підкреслює специфічний зміст статті («Автомобільний спорт», «Без'ядерна зона»).

При формулюванні назв багатослівних статей взято до уваги не лише те, яке із слів має головне смислове навантаження, а й те, за яким саме словом читач найімовірніше шукатиме це

поняття (термін) в енциклопедії. Так, шукаючи відомості про державні герби чи державні бюджети, читач, вірогідно, звертатиметься до слів «герб», «бюджет». Тому заголовки відповідних статей сформульовано таким чином: «Герб державний», «Бюджет державний» (а не «Державний герб», «Державний бюджет»).

Інверсію застосовано також для того, щоб уникнути збігу назв кількох статей, що починаються тим самим словом, наприклад, «гіпотеза», «закон», «договір», «угода», «прилад», «принцип». Тож звичайний порядок слів змінено: «Вартості закон», а не «Закон вартості», «Відносності принцип», а не «Принцип відносності».

Якщо термін має один чи кілька синонімів, їх подано через кому після основної назви статті або після етимологічної довідки (в разі наявності). Назва статті про державу, установу, підприємство, організацію відповідає повній офіційній формі, супроводжується паралельними; першим подано варіант, що починається зі слова, за яким цю статтю шукатиме читач, наприклад: «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», Видавництво Івана Малковича «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА; Білорусь, Республіка Білорусь».

Знак наголосу поставлено у словах, які входять до назви статті, над наголошеними голосними (крім односкладових слів). Якщо слово вживається з двома наголосами, то зазначено обидва (наприклад, **індустрія**).

Етимологічні довідки подано до слів, що входять до назв статей і є безсумнівними запозиченнями з іноземних мов. Наприклад: **Аболіція** (лат. abolitio — скасування, знищення). До іноземних назв тварин і рослин, хімічних сполук, ліків, географічних назв етимологічні довідки переважно не подано.

Дати народження і смерті особи в біографічних статтях наведено після прізвища та імені в дужках. Дати подано лише за новим стилем арабськими цифрами. У всіх датах цифри, що означають рік, наведено без слова «рік» або його скорочення «р». Наприклад: **Авдієвський**, Анатолій Тимофійович (16.08.1933, с. Федвар, тепер с. Підлісне Олександрів. р-ну Кіровоград. обл., Україна — 24.03.2016, м. Київ, Україна). Ім'я та по батькові у біографічних гаслах складено світлим шрифтом, від прізвища відділено комою. Населений пункт, що є місцем народження чи

смерті персоналії, зазначено з його адміністративним статусом (**с.** — село, **с-ще** — селище, **м.** — місто). У зоні відомостей про народження й смерть персоналії після топоніма через кому подано назву держави, до якої наразі належить цей населений пункт. У разі зміни історичної назви населеного пункту паралельно наведено назву сучасну. Після гасла перед дефініцією поняття (терміна) чи основним тлумаченням в біографічних статтях стоїть тире. У зоні тлумачення біографічних статей не зазначено національної або державної приналежності персоналії.

Щоб забезпечити внутрішній зв'язок тематично близьких статей, запобігти повторенню даних, полегшити пошук необхідних відомостей і допомогти читачеві якнайповніше ознайомитися з матеріалами енциклопедії з питань, які його зацікавили, у ВУЕ застосовано систему посилань. Назви статей, на які зроблено посилання, складено *курсивом*. При посиланні на статті, назви яких є загальноживаними аббревіатурами, або на терміни, що мають у своєму складі загальноживані аббревіатури, допускається скорочене написання посилань. Посилання на статті про всесвітньовідомих політиків, учених, митців, як правило, не подано, оскільки статті про них обов'язково передбачено вмістити у ВУЕ.

Для заощадження місця застосовано умовні позначення та скорочення. Крім загальноприйнятих, вжито скорочення, встановлені для цього видання (див. **Перелік основних скорочень**). Коли слова, що становлять назву статті, повторюються в її тексті, вони позначаються скорочено — початковими літерами, наприклад: **Абсолютизм** — А.; **Автомобільний транспорт** — А. т.

Іноземні назви подано за встановленими принципами. Якщо іноземна назва є заголовком статті, вона обов'язково дублюється мовою оригіналу. Для назв, що трапляються в тексті енциклопедичних статей, дублювання не обов'язкове. Назви наукових праць у текстах статей наведено українською мовою без перекладу. Натомість назви іноземних пісень подано мовами оригіна-

лу, а після них у дужках, в разі потреби, зазначено назви українською. Назви музично-сценічних творів (опер, балетів, мюзиклів) подано українською мовою, після них у дужках — мовою оригіналу (якщо немає повного збігу в написанні, як-от опера «Садко»). Назви симфонічних творів, фільмів, творів живопису і скульптури подано лише українською мовою. Якщо у прокаті країни-виробника фільм мав відмінну за змістом назву, то оригінальну назву наведено в дужках після української. Назви літературних творів подано українською мовою, а далі в дужках — мовою оригіналу (якщо немає повного збігу в написанні). Якщо мова назви твору не збігається з мовою твору (наприклад, «*Contra spem spero*» Лесі Українки), назву подано мовою оригіналу. Іноземну назву дубльовано всіма мовами лише тоді, коли ця назва є заголовком статті. Для назв, що трапляються в тексті статті, мовами дублювання є всі європейські, тюркські (ті з них, що використовують латиницю або кирилицю), вірменська, грузинська, їдиш та іврит. У біографічних статтях взято до уваги також, чи пов'язана творчість особи з Україною.

Бібліографічні списки наведено наприкінці енциклопедичних статей. Джерела подано за скороченим описом, у хронологічному порядку; подано зниженим кеглем. Бібліографія складається з кількох основних частин під заголовками: *Дж.* — джерельна база, документи; *Пр.* або *Тв.* — праці або твори, що становлять наукову або творчу спадщину особи, якій присвячено енциклопедичну статтю; *Бібліогр.* — бібліографічні покажчики праць цієї особи; *Літ.* — література, присвячена особі, про яку йдеться; *Вид.* — у статтях про народний епос, літописи тощо видання цих творів. У бібліографії до біографічних статей про письменників спочатку подано їхні твори, при цьому насамперед — твори мовою оригіналу, а потім українські переклади (якщо вони є) та переклади іншими мовами, якщо немає українських.

Ілюстрації, картографічні та довідкові матеріали (таблиці, схеми тощо) до статей подано, як правило, на тих самих сторінках, що й статті.

Айаєві (Daubentoniidae), руконожкові — монотипова родина приматів підряду мокроносих мавп. Містить єдиний вид *ай-ай*, або руконожку мадагаскарську.

Ай-ай, руконожка мадагаскарська, (*Daubentonia madagascariensis*) — єдиний вид родини айайєвих, або руконожкових, представник підряду напівмавп ряду приматів. Назву отримав від вигуку «ай-ай», який видавали туземці під час спілкування із цією твариною. Деякі вчені вважають А.-а. лемуrom особливої групи. Невеличкий звір масою до 2–3 кг, з гучним, струнким тілом до 44 см завдовжки. Має великі вуха і довгий пухнастий хвіст до 60 см, видовжені тонкі пальці, нігті є лише на великих пальцях задніх ніг. Звір пухнастий, забарвлення темнотемно-буре з білими цятками. Великий палець майже не протиставлений ін. На передніх кінцівках дуже видовжений третій палець. За допомогою цих пальців А.-а. розчісує хутро, п'є, ловить здобич і з'їдає її. Різці дуже великі, ростуть, як у гризунів, протягом усього життя. Ікла у дорослих особин відсутні. Самка народжує одне дитинча раз на 2–3 роки після тривалої 170-денної вагітності. Розвиток триває 2–3 роки, живиться молоком до 7 місяців. А.-а. живиться комахами та їхніми личинками, фруктами, нектаром, горіхами та грибами. Веде нічний деревний спосіб життя. Сімейних груп не утворює. Ендемік Мадагаскару. У місцевих жителів А.-а. викликають забобонний страх. Унаслідок винищення тропічних лісів за останні десятиліття різко втратив чисельність, у природі мешкає не більше тисячі особин. Ареал доволі фрагментований, вид у природі зберігає в 16 резерватах, популяції в середньому становлять бл. 50 особин. Як вид, що перебуває в загрозовому стані, занесений до Червоного списку Міжнародного союзу охорони природи. Досить вдало розводиться в зоопарках.

Лит.: Жизнь животных: В 7 т. Москва, 1989. Т. 7: Млекопитающие; Джолли Э., Альбиньяк Р., Петтер Ж.-Ж. Лемуры // Мадагаскар / Пер. с англ. Москва, 1990.

С. В. Межжерін

Ай-ай (*Daubentonia madagascariensis*)

Айва

Айваз Міхал

Айва́ (*Cydonia*) — рід рослин родини *розових*. Листопадні дерева і кущі, заввишки до 5 м. Квітне в травні–червні. Листки суцільні, прості, яйцеподібні або овальні. Квітки двостатеві, поодинокі, блідо-рожевого, білого або рожевого кольору, великі — до 4,5–5 см у діаметрі. Чашечка засихає і залишається на плодах. Плоди великі кулясті чи грушоподібні, тверді, кисло-солодкі, ароматні, жорсткі від численних кам'янистих клітин. Смак терпкий, в'язучий, солодкуватий. Один вид — А. довгаста (*C. oblonga*), трапляється к дикому стані на Кавказі, в Серед., Пд.-Зх. та Малій Азії. Культивують в Іспанії, на Балканах, Кавказі, в Серед. Азії, Молдові, в Пн. та Пд. Америці. В Україні — переважно на Пд., в Криму, Закарпатті, у Чернів. обл. А. вирощують також як декоративну рослину і як підщепу для створення низькорослих форм груші. Використовують у кондитерській і консервній пром-сті, у вигляді варення, желе, компотів, цукатів та ін. А. має лік. властивості: препарати з неї діють як загальнозміцнювальний, сечогінний, в'язучий, противиразковий засіб. Свіжі плоди мають жовчогінну й сечогінну дію. Відвар насіння А. використовують як обволікаючий засіб. У 9–10 ст. желе з А. використовували для укладання волосся.

Лит.: Гладкова В. Н. Семейство розовые, или розовоцветные (Rosaceae) // Жизнь растений: В 6 т. Москва, 1981. Т. 5. Ч. 2: Цветковые растения.

Айва́ японська — див. *Хеномелес*.

Айваз, Міхал (чеськ. Ajvaz, Michal; 30.10.1949, м. Прага, тепер Чехія) — письменник, філософ, представник *магічного реалізму*. Нар. у родині емігрантів із Росії, за походженням — крим. караїм. 1974 закінчив Карлів ун-т у м. Празі (естетика й чеськ. філологія), 1977 захистив ригорозну працю про творчість Р. Вайнера й К. Чапека. У 1970–1980-х не друкувався, працював на різних роботах, сторожем, прибиральником. 1989 видав першу книжку віршів — «Вбивство в готелі Інтерконтиненталь» («Vražda v hotelu Intercontinental»), 1994 опубл. перший роман — «Друге місто» («Druhé město»). У 1996–1999 — редактор газ. «Літерарні новини» («Literární noviny»). 1995 переклав чеськ. мовою книжку Е. Юнгера «На мармурових скелях». Від 1990-х публ. теор. праці й есеїстику філос. тематики. Зосереджується на питаннях поетики, онтології, філософії мови, філософії пам'яті, аналізі творчого спадку Ж. Дерріда. Із 2003 працює в Центрі теор. досліджень, підпорядкованому Карловому ун-ту в м. Празі та Чес. АН.

Та.: Druhé město. Praha, 1993; Prázdné ulice. Brno, 2004.

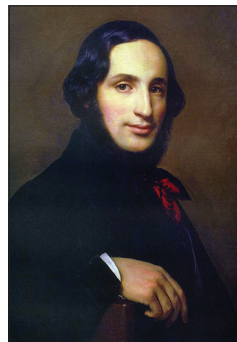
Пр.: Znak a bytí. Úvahy nad Derridovou grammatologií. Praha, 1994; Světelný prales. Úvahy o vidění. Praha, 2003; Znak, sebevědomí a čas. Dvě studie o Derridově filosofii. Praha, 2007.

Айвазовський, Іван Костянтинівич (Гайвазовський; рос. Айвазовский, Иван Константинович; справж. прізвище та ім'я — Айвазян, Ованес; 29.07.1817, м. Феодосія, Крим, тепер Україна — 02.05.1900, м. Феодосія, Крим, тепер Україна) — художник-мариніст і баталіст, академік (з 1844), почесний член (з 1887) петербурзької Академії мист-в, член багатьох заруб. академій. Походив із вірмен. родини, яка певний час мешкала у Галічині, потім переселилася до Криму. Навчався у феодосійському уїзному училищі, потім — у сімферопольській гімназії. Першим учителем малювання був Й. Л. Гросс. 1833–1837 А. навчався у петербурзькій Академії мист-в (педагогі М. Воробйов, Ф. Таннер, О. Зауервейг); вплив на творчість А. мав також К. Брюллов. 1837 А. отримав золоту медаль Академії мист-в за картину «Штиль» і був направлений у Крим для самостійної роботи. У вересні 1839 А. відвідав Петербург, де отримав атестат про закінчення Академії та дворянство. 1840 вирушив до Італії. З 1842 багато подорожував Європою (Італія, Голландія, Франція, Англія, Іспанія, Португалія). 1844 повернувся до Росії. З 1844 — художник Гол. мор. штабу, професор петербурзької Академії мист-в (з 1847), член Т-ва південноросійських художників в Одесі (з 1894).

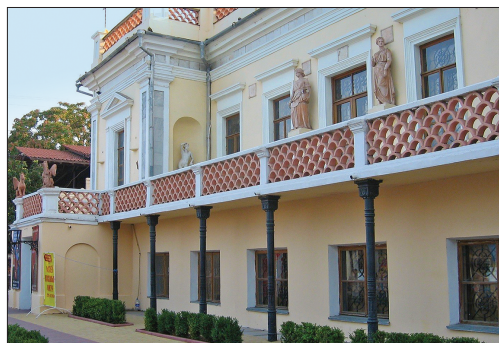
А. написав бл. 6 тис. творів. У творчості А. були кримський, російський, західноєвропейський, знову кримський та ін. періоди. Манера А. синтезувала впливи італ., франц., голланд., рос. митців. А. звертався до живопису та графіки, використовував пейзажний та портретний жанри («Прощання Пушкіна з морем», 1877; «Портрет Ганни Саркісової», 1881; «Автопортрет», 1892 та 1898). Проте А. вважають насамперед визначним мариністом. Писав море в усіх його

станах та при будь-якому освітленні. Композиції створював нечасто, але сюжет обирав так, щоб людські фігури виконували лише функції *стафажу*, а осн. роль відігравало море («Очерет на Дніпрі», 1857; «Чумацька валка», 1862; «Весілля на Україні», 1891; «Мандри Посейдона по морю», 1894; «Наполеон на острові св. Єлени», 1897). Часто митець використовував іст. сюжети, героїчні та батальні сцени, але осн. залишалося зображення мор. стихії («Бій у Хюській протоці, 1848; «Бриг „Меркурій“, атакований двома турецькими кораблями», 1892). Особливе місце у творчості А.-мариніста посідає мотив бурі та корабельної аварії, до якого під впливом миства романтизму А. звертався неодноразово («Дев'ятий вал», 1850; «Місячний пейзаж з корабельною аварією», 1863; «Буря на Льодовитому океані», 1864; «Море», 1864; «Буря на Північному океані», 1865; «Аварія корабля», 1876; «Гроза», 1889; «Корабель „Марія“ під час шторму», 1892; «Серед хвиль», 1898).

Айвазовський І. К.
О. Тиранов. Портрет Айвазовського І. К., 1841

Будинок І. К. Айвазовського, де розміщується музей художника (м. Феодосія, АР Крим)

Айвазян Артур Сурукович

З кінця 1830-х створив численні пейзажі Криму («Ялта», 1838; «Місячна ніч у Гурзуфі», 1839; «Кав'ярня в Криму», 1847), пізніше звертався до зображення природи і побуту України («Вид Одеси», 1846; «Чумаки в степу вночі», 1855; «Український пейзаж», 1868; «Млин на березі річки. Україна», 1880; «Під час жнив на Україні», 1891) та ін. У картинах батального жанру А. відобра-

Айвазовський Іван
Костянтинович.
Дев'ятий вал, 1850

зив різні етапи історії вітчизняного військ.-мор. флоту («Чесменський бій», 1848; «Похід Олега на Царград», 1887), а також події Кримської війни («Осада Севастополя», 1859). Сам А. під час війни був у м. Севастополі, навесні 1854 там було відкрито виставку його творів.

А. займався меценатською діяльністю. 1865 А. заснував у Феодосії першу в Криму худ. школу-майстерню, 1880 — Картинну галерею. А. — ініціатор буд-ва у Феодосії торгового порту, з-ці та водогону. Брав участь у археол. розкопках на околицях Феодосії, збудував нове приміщення археол. музею.

Нагороджений імператорським орденом Святого князя Володимира (1865), орденом Білого орла (1893), орденом Святого Олександра Невського (1897), усі — Росія; орденом Спасителя (1859; Греція); орденом Почесного легіону (1857; Франція), кількома орденами Туреччини та ін.

Лит.: Барсамов Н. Иван Константинович Айвазовский. Москва, 1962; Барсамов Н. С. Айвазовский в Крыму. Симферополь, 1967; Вагнер Л., Григорович Н. Айвазовский. Москва, 1970; Феодосийская картинная галерея им. И. К. Айвазовского. Киев, 1981; Хачатрян Ш. Айвазовский известный и неизвестный. Самара, 2000; Чурак Г. Айвазовский. Москва, 2008.

Ю. В. Романенкова

Айвазян, Артур Сурукович (14. 01. 1973, м. Єреван, тепер Вірменія) — спортсмен (стрільба кульова), засл. майстер спорту (з 1994). Розпочав займатись спортом 1984. Перший тренер — Р. Акопян. 1990 переїхав до м. Львова. Закін. Львів. ін-т фіз. виховання і спорту (1995), спеціалізується на стрільбі з гвинтівки. 1997 переїхав до м. Сімферополя (АР Крим), де почав займатись у фізкульт.-спорт. товаристві «Динамо» під керівництвом засл. тренера УРСР В. С. Клименка.

Чемпіон світу у команд. змаганнях (чемпіонат світу 1994, м. Мілан, Італія; 1998, м. Барселона, Іспанія), срібний призер у команд. змаганнях (1994, 2002), бронзовий призер у команд. змаганнях (2002). Бронзовий призер чемпіонату Європи (1993, м. Брно, Чехія), двічі чемпіон Європи (1999, м. Арнем, Нідерланди; м. Бордо, Франція) у командних змаганнях (2001, м. Загреб, Хорватія), срібний призер в особистих змаганнях (2003, м. Пльзен, Чехія). А. брав участь у літніх олімпійських іграх 2000, 2004 та 2012. Чемпіон *Літніх Олімпійських ігор 2008* (м. Пекін, КНР) зі стрільби з гвинтівки на 50 м лежачи. А. багатораз. чемпіон України, рекордсмен України, Європи та світу. Інструктор зі спорту вищої кваліфікації (1998).

За досягнення високих спортивних результатів на ХХІХ Літніх Олімпійських іграх в Пекіні (2008) та виявлені мужність, самовідданість та волю до перемоги зміцнення міжнар. авторитету України нагороджений орденом «За заслуги» ІІІ ст. (2008).

Айван [перс. ایوان (eyvān), араб. إيوان (Iwan), тур. eyvan] — 1) Відкритий з одного боку великий склепінчастий зал у парфянській, іранській, пізніше у мусульманській архітектурі. Виник як парадний тронний зал царс. палаців, згодом отримав розповсюдження у житл. буд-ві. Звичайно А. відкривались у бік внутр. двору, в медресе слугували прохолодними аудиторіями (порівн. пештак). 2) Тераса у вигляді галереї з широко розставленими колонами й балковим